

СУСПІЛЬНЕ ДОШКІЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В ЯЛТІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК (ІІ ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

*Головань Тетяна Михайлівна,
кандидат педагогічних наук, доцент
РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

Постановка проблеми. Наукове вирішення сучасних завдань реформування системи дошкільної освіти неможливе без урахування досвіду минулих поколінь. Особливий науковий інтерес представляє вивчення процесу становлення дошкільних закладів у Криму, зокрема в Ялті, де вже давно стала реальністю ідея інститутів соціальної опіки, початкового виховання та елементарного навчання дітей, було розроблено організаційні та теоретико-методичні основи їх функціонування, впроваджено своєрідні форми суспільної дошкільної освіти.

Проблема створення дошкільних закладів в Ялті визначалася і як суспільно-економічна і як загальнопедагогічна у ІІ половині XIX – початку XX ст. Вона привернула до себе увагу педагогічної громадськості, оскільки значна кількість жінок, задіяних у суспільному виробництві, відчувала гостру необхідність у допомозі суспільних закладів. Тому суспільні благодійні товариства та окремі представники інтелігенції ініціювали створення різних типів закладів суспільного дошкільного виховання.

Аналіз останніх публікацій. Принципове важливе значення для розвитку концептуальних основ сучасної дошкільної освіти в Україні мають дослідження Л. Артемової, А. Богуш, О. Кононко, О. Проскури, Т. Поніманської, О. Сухомлинської та ін.

У вивчення історії розвитку вітчизняного дошкільного виховання у ІІ половині XIX – початку XXI століття зробили внесок дослідження С. Амбрасон, Л. Батліної, Н. Біденко, О. Бондар, С. Дитковської, Г. Ларіонової, Т. Куліш, З. Ногачевської, С. Попиченко, І. Прудченко, О. Пшевращької, Г. Рего, Т. Слободянюк, В. Сергєєвої, Т. Філімонової, І. Улюкаєвої. Дослідженню життя та діяльності окремих постатей – організаторів перших дошкільних закладів у Криму та Ялті присвячено історичні наукові статті Н. Биковської, Н. Гур'янової, Л. В'юницької, П. Конькова, В. Широкова, А. Шустова. Роль благодійних організацій у розвитку закладів опіки у Ялті проаналізовано у публікаціях Л. Мокієвої, А. Савочки. Вивченню різних аспектів історії суспільного дошкільного виховання й педагогічної освіти в Україні та СРСР присвячено дослідження Л. Батліної, Т. Кобзарєвої, К. Дьяконової, С. Дитковської, М. Прохорчик. Сучасний стан дошкільної освіти Криму та Ялти у XXI ст. знайшли своє відображення у окремих публікаціях А. Аблятипова, Е. Проскуриної, Н. Мухомориної, Н. Шевцової.

Мета статті: визначення періодів та тенденцій у розвитку дошкільних закладів Ялти у другій половині XIX – на початку XXI ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. З 1802 року Крим входив до складу Таврійської губернії Російської Імперії. Ялта отримала статус міста 1937 року, а 1839 року на Південному березі Криму було засновано Ялтинський повіт. До початку 60-х рр. XIX ст. Ялта, на думку сучасників, мала занедбаний вигляд. Тільки після того, як маєток Лівадія перейшов у володіння Міністерства Імператорського двору, а в Таврійській губернії почалося здійснення реформ Олександра II, у житті міста розпочалося стрімке піднесення. Завдяки постійним візитам членів царської сім'ї, представників знаті, видатних лікарів С. Боткіна та В. Дмитрієва Ялта стає одним із знаних курортів Російської Імперії. 1897 року кількість населення міста складала 13269 осіб [15, с. 645].

На розвиток практики дошкільного виховання в Ялті у другій половині XIX – початку XX ст. вплинув цілий ряд чинників і найважливіших подій: Кримська війна, скасування кріпацтва в Росії, притока робочої сили, широке застосування жіночої праці на підприємствах, перетворення Ялти на курорт. Розповсюдженню передових педагогічних ідей і методик освіти дошкільників сприяла діяльність багато численних благодійних і громадсько-педагогічних організацій.

Першим періодом в становленні дошкільних закладів в Ялті є період з 1871 по 1892 рік. Цей період розвитку закладів опіки – *дитячих притулків*, сирітських виховних будинків. Вони мали за мету перш за все опікування дітей, а також їх моральне виховання і початкове навчання, підготовку до майбутнього трудового життя. Першою філантропічною суспільною організацією, яка заснована була у другій половині XIX ст., як у Ялті, так у всій Таврійській губернії, стало Ялтинське благодійне товариство, статут якого було затверджено 1869 року. У перший рік його існування у його склад увійшло 53 члени. Завдяки пожертвуванням членів царської родини (Великі князі Олександр Олександрович та Олексій Олександрович внесли у касу товариства по 300 крб.), проведенню благодійних міроприємств, «кружечному» та членським внескам, об'єднанню вдалось розпочати до збирання коштів для відкриття першого у Ялтинському повіті дитячого притулку [2].

1871 року товариство відкило *перший дитячий притулок* у селищі Алупка на 20 дітей із робітничих сімей. У середині 70-х рр. завдяки фінансовій підтримці княгині Є. Воронцової, графіні Є. Тізенгаузен, баронеси А. Пиллер, царської родини було закладено нову споруду сирітського притулку, куди приймалися діти-сироти та полусироти від 2 до 8 років. Споруда обійшлася у 6000 крб., це стало можливим завдяки 2000 крб., які пожертвувала княгиня Є. Воронцова, а також коштом від лотереї-аллегрії, яку провели графіня Є. Тізенгаузен та баронеса А. Пиллер. 1876 року Ялтинський міський дитячий притулок, який було створено за ініціативи княгині Є. Трубецької, мав вже своє приміщення. У притулку, який розташувався на вулиці Садової, дівчатка утримувались до 17, хлопчики до 12 років. Приміщення притулку були великими, зручними, Хлопчиків навчали плетенню кошиків, дівчаток шиттю, плетенню, в'язанню. У цих притулках практикувалася система патронування дітей. Спрямовувало діяльність притулків в Криму Таврійське губернське опікування дитячих притулків [13].

Другим періодом в розвитку дошкільних закладів в Ялті є період з 1893 по 1901 рік. Йому притаманне відкриття суспільно-педагогічними організаціями «Ясла» власне дошкільних закладів для денного перебування дітей – *ясел-притулків* (які працювали за принципом народних дитячих садків). *Ясла-притулки* надавали можливість працюючим матерям віддавати дітей на піклування притулку на час поденних робіт, забезпечували умови для отримання дітьми початкового виховання, трудових умінь і навичок, релігійно-етичного виховання.

Кількість дітей в Ялті, які мали потребу у піклуванні, зростала. Дитячий притулок Ялтинського благодійного товариства був переповнений, що сприяло відкриттю у Старій Ялті денного притулку «Ясла», де батьки мали можливість полишати дітей під наглядом вихователів до кінця робочого дня. 1893 року цей заклад, в який приймалися хлопчики та дівчатка від 2 до 8 років, було відкрито. У перші роки існування закладу сумарна кількість щоденних відвідувань складала більше однієї тисячі, зростаючи з кожним роком. Так, 1905 року сумарна кількість щоденних відвідувань вже перевищувала 6,5 тисяч.

8 листопада 1895 року в Ялті (з ініціативи Ялтинського суспільно-педагогічного товариства „Ясла”) було відкрито ще один денний дитячий притулок «Ясла Заріччя», організований баронесою М. Фридерікс і С. Дараган на дачі у

С. Дараган за сприяння декількох друзів, що допомагали і особистою працею, і коштами: Л. Долгорукої, М. Чуйкевич, М. Лаппо–Данілевської, С. Бобринської, Є. Толстої. При скромних сумах притулок був спочатку відкритий на 10 дітей, але протягом одного року кількість дітей збільшилася на 25 і більше. Для роботи з дітьми і було запрошено О. Ділеу, досвідченого педагога. «Ясла Заріччя», як свідчить їх назва, стали на допомогу переважно бідним робочим сім'ям Заріччя і Аутки. Протягом 11 років одержала притулок 131 дитина, всього відвідувань 73500; в 1906 році в притулку знаходилося 27 дітей віком від 2 до 8 років.

Розклад життя, введений з часів заснування притулку, залишався незмінним: діти проводили в притулку весь день по буднях, влітку з сьомої ранку до п'ятої години вечора, взимку з восьмої ранку до четвертої години вечора. Приходячи, вмивалися (влітку ванна), переодягалися в білизну притулку, плаття і взуття; після молитви одержували чай з молоком і білим хлібом; опівдні обід з 2-х страв з чорним хлібом, ввечері – чай з молоком і білим хлібом. Заняття відповідно дошкільному віку чергувалися із рухливими іграми, співом і прогулянками. У неділю влаштовувалося читання з туманними картинками, на Різдво – ялинка. Дітей навчали молитвам, за допомогою картинок знайомили зі Священною історією, старших учили грамоті і рахуванню, ручній праці, співу. Значна увага приділялася прогулянкам. Старші діти допомагали наглядачці в догляді за молодшими. Навесні діти займалися підготовкою шовковичних черв'яків, посадкою квіткового насіння на грядках і в кімнатах, влітку поливали рослини в саду, висівали лікарські рослини. Багато уваги приділялося привчанню дітей до праці, вихованню правдивості і добрим взаємовідносинам.

Здоров'я дітей було предметом постійних турбот, протягом перших п'яти років доктор М. Богданович безкоштовно відвідував притулок, потім його замінив доктор К. Воскресенський. З 1901 р. дітей возили, у разі захворювань, до сусідньої міської лікарні; щодня лікар А. Ромейко оглядав всіх дітей в притулку. Влітку водили дітей купатися в морі; для чого в купальні А. Вігнера надавався безкоштовний час. Взимку діти одержували рибачий жир.

Притулок розташовувався безкоштовно в будинку опікунки; складався з 2-х кімнат, критого балкону, вмивальної і передпокою; був досить великий сад. Притулок не мав певних постійних коштів і існував завдяки пожертвуванням Їх Імператорської Величності, приватних осіб [10;11].

У подальшому при закладі створено Піклувальне товариство, члени якого забезпечували діяльність «Ясел», збирали відомості про сім'ї, які потребували допомоги. Успішну роботу закладу забезпечували пожертвування Великої княгині Олександри Михайлівни, княгині М.В. Бяратинської, а також кошти, які надходили від Ялтинської міської управи. Перед початком Першої світової війни кількість вихованців у притулку збільшилась до 44, 27 з яких були дітьми із сімей, члени яких приймали участь у військових діях. До 1918 року Товариство продовжувало роботу, підтримуючи сім'ї, які потребували суспільної допомоги [4].

Притулок надавав допомогу працюючим жінкам Ялти у вихованні дітей, ставив задачі зміцнення здоров'я дітей і боротьби із смертністю, намагався впроваджувати прогресивні методики виховання і навчання дітей. Значною перешкодою для його ефективної діяльності був брак коштів, відсутність державної підтримки, недостатність кваліфікованих педагогів і їх перевантаження, брак обладнання.

Для третього періоду в розвитку дошкільних закладів в Ялті (1902–1918) було притаманне виникнення перших дитячих суспільних закладів для оздоровлення і лікування ослаблених і хворих дітей (дитячої колонії, оздоровниці, дитячого курорту, дитячих пляжів, дитячих майданчиків для рухливих ігор та фізичних вправ і занять), зростання кількості дошкільних закладів (дитячих садків, ясел, землеробських притулків та притулків для дітей мобілізованих батьків, дитячих клубів), та педагогізація роботи в них, а також більш широка участь в їх організації державних структур.

На початку ХХ ст. у Ялті створено перші дитячі суспільні установи, призначені для оздоровлення і лікування ослаблених і хворих дітей: дитячий санаторій, дитяча кліматична колонія, дитячий курорт, дитяча оздоровниця, дитячі загартовуючо-лікувальні пляжі, майданчики для рухливих ігор, фізичних вправ і занять. До 1910 року практично було складено мережу подібних закладів. Почин тут належав професорам медицини Московського університету О. Боброву і М. Філатову. О. Бобров власним коштом заснував 1902 р. в Алушці «санаторію» для дітей, хворих на кістковий туберкульоз (на 90 дітей). 16 квітня 1902 р. санаторій прийняв першу групу дітей. До цього закладу приймалися діти всіх віросповідань і національностей віком від 4 до 14 років, що потребували тривалого перебування на Південному березі Криму для лікування [4].

1906 року дитячу оздоровчу колонію в Ялті було відкрито педагогами, подружжям В. Готліб і О. Готліб та відомим лікарем П. Нанія. Вона призначалась для оздоровлення дітей виключно силами природи. Колонія працювала на протязі року. На думку лікаря П. Нанія, колонія мала не тільки оздоровлювати, але і наповнювати день дитини корисною і розумною діяльністю [9].

У колонії перебували діти як дошкільного, так і шкільного віку; і бідні, і жебраки, і безпритульні. Дітей залучали до різних корисних видів діяльності: починали з гри, потім переходили до читання. Влітку читали казки, байки в особах, декламували разом з дітьми. Програма читання була різною залежно від віку дітей. Організуючи ігри, вихователям рекомендувалося не міняти їх надто часто, залагоджувати виникаючі конфлікти між хлопчиками і дівчатками під час ігор, враховувати інтереси дітей при їх виборі. Кеглі рекомендували використовувати і для фізичного розвитку дітей, і для навчання лічби. Крокет більше використовували для дітей дошкільного віку. Достатньо широко застосовувалася в колонії гімнастика. Особливо потрібною для хворих дітей, на думку лікаря П. Нанія, були легкі гімнастичні вправи з прапорцями. У вечірній час діти займалися співом. Співали хором, поєднуючи спів з грою, навіть діти до 5 років. Проводили в колонії і заняття з математики, письма, малювання, ліплення, вишивання, ручної праці.

Дитячі оздоровниці та дитячі курорти було створено у Ялті на початку ХХ ст. для лікування та оздоровлення виключно ослаблених дітей без допомоги медикаментозних засобів, виключно за допомогою кліматичних можливостей кримського клімату, на протязі тільки теплої пори року. Дитяча оздоровниця на відміну від курорту не надавала можливість постійного проживання дітям та батькам. Педагогічній роботі у цих закладах надавалось значно менше уваги ніж у колоніях.

Дитячу оздоровницю було відкрито у Відрадному, поблизу Ялти, відомими лікарями Л. Фінкельштейном і А. Якубовським. Склад дітей був найрізноманітнішим: немовлята, діти раннього, дошкільного віку, школярі. За спекотні місяці одержували лікування більше 200 дітей, причому дітей немовлячого та раннього віку було не менше 40%. Під впливом лікувальних природних факторів діти засмагали, набирали у вазі, позбувалися симптомів багатьох хвороб, ставали більш жвавими, життєрадісними, у них поліпшувався апетит та сон. Із інфекційними хворобами в оздоровницю діти не приймалися. В установі був чіткий розпорядок життя. Л. Фінкельштейн 1908 року в Санкт-Петербурзі видав свою книгу «Лечение солнцем, воздухом и водой», де описав вимоги щодо фізичного виховання дітей у своїй оздоровниці у Відрадному [14].

Перший в Росії дитячий курорт був організований (1906) професором, лікарем В. Ляпідусом в Ялті, де був обладнаний значний за територією морський пляж для лікування дітей фізичними силами природи, сонячними, сонячно-

повітряними, пісочними ваннами, лікувальною гімнастикою і рухливими іграми. Тут діти могли лікуватися, загартовуватися і просто розважатися. Значною популярністю користувалися повітряні ванни. Проводилися рухливі ігри за системою професора П. Лесгафта під керівництвом спеціально підготовлених фахівців. Перебування на пляжі було платним: 20 карбованців за лікування і участь в рухливих іграх на місяць. Для бідних дітей і морські ванни, і ігри були безкоштовними. Професором В. Ляпідусом написано методичні поради щодо використання сонячних, повітряних і інших ванн, з якими він виступав на засіданні Ялтинського медичного товариства. У його виступі наводилися численні приклади про оздоровлення дітей, починаючи з раннього віку [5].

Дитячі колонії, санаторії, курорти, пляжі, оздоровчо-лікувальні заклади повною мірою можна вважати оригінальними закладами суспільного громадського дошкільного виховання саме Згідно статутам, діти приймалися до цих установ у віці від 1 року. Дані заклади розв'язували завдання не тільки безпосереднього оздоровлення, але й виховання дітей раннього, дошкільного та шкільного віку. Під керівництвом кваліфікованих педагогів проводилася різноманітна виховна робота, застосовувалися прогресивні для того часу методики виховання дітей дошкільного віку Ф. Фребеля, П. Лесгафта. Лікарі і педагоги прагнули реалізації принципу природовідповідності виховання – враховували вік, стать дітей, індивідуальні особливості, потреби. Слід відзначити, що ці установи користувалися популярністю, в них лікувалися, оздоровлювалися і виховувалися не тільки кримські діти, але й діти із різних регіонів Російської Імперії.

Набули поширення у Ялті й *дитячі майданчики*. 1913 р. на цих майданчиках вперше окрім рухливих ігор почали проводитися заняття з ліплення та гімнастики. 1916 р. майданчик для гімнастичних вправ розпочав свою діяльність у міському саду за ініціативою Є. Глаголевої, викладачки Петербурзького Гімнастичного інституту [3]. Пізніше, у 1918–1919 рр. в Ялті розпочали роботу і інші – Масандрівський, Церковний, Аутський, Толстовський, Мещерський дитячі майданчики. В зимовий період вони працювали як дитячі клуби. Ялтинська Міська Дума виділяла для них спеціальні приміщення. У роки Першої світової війни діяв також Аутський притулок поблизу Ялти для дітей воїнів, полеглих і скалічених у бою [1]. Відомості про дошкільну освіту вже 1914 року було враховано державними структурами. Так, 1914 року Ялтинською міською управою відомості про ясла та дитячі садки подано разом із відомостями про стан навчальних закладів Ялти. 1919 року було створено відділ дошкільної та позашкільної освіти при Ялтинській міській управі.

Четвертому періоду (1919 – 1990) в розвитку дошкільних закладів в Ялті притаманні загальні риси суспільної дошкільної освіти в СРСР, до яких можна віднести як позитивні, так і негативні. В Ялті було у радянський час створено мережу державних та відомчих дошкільних закладів з виховання дітей раннього та дошкільного віку. Типи дошкільних закладів Ялти радянського періоду вміщували ясла, дитячі садки, ясла-садки. Найбільш вдалим був останній, який найкращим чином забезпечував реалізацію завдання наступності у вихованні дітей раннього та дошкільного віку. План з будівництва дошкільних установ в Ялті на початку 60-х рр. був перевиконаний на 185 %. У 70-80 рр. почалося активне будівництво типових споруд для ясел-садків на шість або дванадцять груп, було збудовано 18 таких дошкільних установ. Однак, існувала велика черга на отримання місця для дитини у дошкільному закладі. Педагогічні кадри для системи дошкільних закладів готувало з 1944 р. Ялтинське педагогічне училище. У середині 80-рр. у Великій Ялті діяло 65 дошкільних закладів. Показник охоплення дітей дошкільного віку місцями у дошкільних закладах у кінці 80-х рр. складав 54%. До початку 90-х рр. працювали відомчі заклади морського торговельного порту, рибокомбінату, винзаводу «Масандра», совхозів-заводів «Лівадія», «Гурзуф, Крименерго, стройуправління, ДНЗ № 19 санаторного типу, № 22 – логопедичний та ін. Педагогічній роботі дошкільних закладів радянського періоду були притаманні жорстка регламентованість, відсутність варіативних програм, що стримувало іновативні процеси, творчість педагогів, сприяло заорганізованості життя дитини, певний диктат у роботі з батьками, відсутність відкритості у роботі дошкільного закладу, відірваність від сім'ї та суспільства.

П'ятий період – 1991-2012. Період 90-рр. ХХ ст. у сфері дошкільного виховання можна назвати кризисним. Кількість дошкільних закладів в Ялті скоротилася вдвічі. Процент охоплення дітей дошкільною освітою почав зростати тільки 2001 року і зараз складає 74%. У кінці 1999 року працювало 36 ДНЗ, на початку 2012 у Великій Ялті працює – 32 ДНЗ комунальної форми власності, три відомчі, де загалом виховується 3240 дітей. ДНЗ комбінованого типу, де є групи для дітей із порушенням опорно-рузливий апарату – №3, із порушенням зору – № 24, із порушенням мови – № 22, 31, ясла-садок №5, НВК – № 15, №28, №34, «Радуга», Лівадійський НВК, Нікитський НВК, Симеїзьський НВК, Фороський НВК, приватний дитячий садок при санаторії «Ай-Даніль» та ін. Дошкільні навчальні заклади Ялти розвиваються як відкриті та варіативні з широким вибором якісних освітніх послуг, реалізуючи оновлений сучасний стандарт дошкільної освіти [12].

Але є і певні проблеми. Зберігається черга на отримання місця у ДНЗ. Працює тільки одна група у НВК № 15 з українською мовою навчання. Не використовуються в повній мірі для фізичного виховання маленьких ялтинців оздоровчі можливості клімату ПБК. Є відсутнім дитячий пляж з освітніми оздоровчими послугами. Невеликими темпами розвиваються альтернативні форми дошкільної освіти. Заслуговує на позитивну оцінку діяльність «Дитячого університету» та «Батьківського будинку», центрів розвитку дитини, які надають освітні послуги; діяльність ігрових кімнат у літній сезон при санаторіях та пансіонатах.

Висновки. При визначенні періодів у розвитку суспільного дошкільного виховання у Ялті в другій половині ХІХ – початку ХХІ століття ми враховували декілька критеріїв, а саме: 1. Мету, завдання, які вирішували дошкільні заклади, їх удосконалення. 2. Типи дошкільних закладів, їх урізноманітнення, появу нових типів закладів, які вже охоплювали мали іншу мету, завдання та зміст роботи з дітьми дошкільного віку та вік дітей, ніж попередні. 3. Зміну ознак засновників закладів суспільного дошкільного виховання, розширення їх кола: (з 1871 року – приватні особи, меценати, благодійні товариства, суспільно-педагогічні та медичні товариства, з 1919 року більш державні структури). 4. Зміст освітньої роботи з дітьми у закладах суспільного дошкільного виховання, її ускладнення, застосування наукових методик, удосконалення програмово-методичного забезпечення.

Реформування сучасної системи дошкільної освіти в Ялті має базуватися на принципі *демократизації* освітнього простору, в якому головне – це створення максимальне сприятливих умов для вільного, творчого розвитку дитини-дошкільника; автономність ДНЗ, реалізація ідей педагогіки співробітництва; *варіативності* дошкільної освіти, яка передбачає наявність можливості вибору батьками форм і методів дошкільної освіти для своїх дітей; *регіоналізації* дошкільної освіти, відмову від унітарного освітнього простору, врахування інтересів регіонів, врахування історичного досвіду суспільного дошкільного виховання у конкретному регіоні.

Основними тенденціями розвитку суспільного дошкільного виховання у Ялті у другій половині ХІХ – початку ХХІ століття є такі: збільшення кількості закладів для виховання дітей дошкільного віку; диференціація, урізноманітнення типів дошкільних закладів; розширення кола засновників закладів для виховання дітей дошкільного віку; збагачення напрямів діяльності та завдань оздоровлення, виховання і навчання дітей дошкільного віку; проведення освітньої роботи в дошкільних закладах підготовленими фахівцями з урахуванням наукових методик; удосконалення програмово-

методичного забезпечення дошкільних закладів.

Резюме. У статті визначено періоди та тенденції у становленні та розвитку суспільного дошкільного виховання у Ялті (друга половина XIX – початок XXI ст.). **Ключові слова:** суспільне дошкільне виховання, періоди, тенденції розвитку.

Резюме. В статье выделены периоды и тенденции в становлении и развитии общественного дошкольного воспитания в Ялте (вторая половина XIX – начало XXI века). **Ключевые слова:** общественное дошкольное воспитание, периоды, тенденции развития.

Summary. The article highlights the periods and trends in the development of public preschool education in Yalta (the second half of XIX - beginning of XXI century). **Keywords:** public preschool education, periods and trends.

Література

1. Государственный архив Автономной Республики Крым, г. Симферополь (ГААРК) Ф. 522. Ялтинская городская управа. Оп.1, т. 2. Д. 2172. Дело о содержании учебных заведений Ялты. Сведения о дошкольном образовании (1915). 3 л.
2. Государственный архив Автономной Республики Крым, г. Симферополь (ГААРК) Ф. 522. Ялтинская городская управа. Оп.1. Д.112. Дело об отводе свободной городской земли для постройки приюта. 7 л.
3. Государственный архив Автономной Республики Крым, г. Симферополь (ГААРК) Ф. 522. Ялтинская городская управа. Оп. 1, т. 2. Дело по устройству площадки для детских игр. 29 л.
4. Головань Т.М., Пониманская Т.И. Общественное дошкольное воспитание в Крыму (вторая половина XIX – начало XX века). Монография. – К.: Издательский Дом «Слово», 2009. – 224 с.
5. Годовой отчет о деятельности Ялтинского благотворительного общества за 1869/1870 год // Таврические губернские ведомости. – 1871. – 4 февраля.
6. История Крыма с древнейших времён до наших дней: Очерки. – Симферополь: Атлас-компакт, 2005. – 284 с., илл.
7. Мальгин А.В. Русская Ривьера. – Симферополь: СОНАТ. – 2004. – 352 с.
8. Мухоморина Л. Г. Проблемы развития межкультурного образования в дошкольных учреждениях Автономной Республики Крым. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.ciet.org.ua/docs/sbornik/p_77-80_mukhomorina.doc.
9. Нания П.И. Доклад доктора П.И. Нания о детской колонии Ялтинского отделения лиги борьбы с туберкулезом / П.И. Нания – Ялта, 1913 – 12 с.
10. Отчёт о деятельности дневного детского приюта «Ясли Заречья» 1908-1909 г. – Ялта, 1910 г. – 9 с.
11. Отчёт дневного детского приюта «Ясли Заречья» 1895-1906 гг. – Ялта, 1906. – 10 с.
12. Проскурина Е. Дошкольное образование в Автономной Республике Крым в зеркале статистики/ Е.Н.Проскурина // Истоки. – 2003. – № 2. – С. 7.
13. Савочка А. Становлення та розвиток громадських благодійних товариств Ялтинського повіту (друга половина XIX – початку XX ст.) / А.М. Савочка // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2010. – Т. 23 (62), «1 спецвипуск «Історія України» – С. 155 –167.
14. Финкельштейн Л. Лечение солнцем, воздухом и водой в детской лечебнице. /Л.Финкельштейн, А. Якубовский – Санкт- Петербург. – 1908. – 32 с.
15. Ялта // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1904. – Т. 41. – С. 644– 647.